

Halina Twaranowicz*
Uniwersytet w Białymstoku

Духоўны Патэнцыял Творчай Спадчыны Францыска Скарыны

Рэзюме:

У артыкуле разглядаецца шэраг важнейшых аспектаў, якімі вызначаецца духоўны патэнцыял творчай спадчыны ўсходнеславянскага і беларускага першадрукара, асветніка, пісьменніка, мысліцеля ранняга беларускага Адраджэння Францыска Скарыны. У сваёй асветніцкай, духоўнай дзейнасці ён абапіраўся на айчынную кірыла-мяфодзіўскую традыцыю, плённа выкарыстоўваючы дасягненні заходнееўрапейскай культуры эпохі Рэнесансу. Сцвярджаецца, што філасофска-этычныя, сацыяльна-палітычныя, эстэтычныя і дзяржаўна-прававыя погляды Скарыны з'яўляюцца ў першую чаргу вынікам асэнсавання ім жыцця як дару Боскага. Звяртаецца ўвага на гуманістычную мастацтвазнаўчую канцэпцыю першадрукара, свядома рэалізаваную ім і актуальную дасюль. Падкрэсліваецца, што ўвесь прадмоўна-пасляслоўны комплекс Скарыны сведчыць аб менавіта патрыстычнай традыцыі

* Halina Twaranowicz – dr hab., prof. UwB, kierownik Katedry Filologii Białoruskiej. Redaktorka naczelna „Białorutenistyki Białostockiej” i redaktor szeregu tomów literaturoznawczych. Autorka m.in. książek: *Biełaruskaja literatura. Paudniowaslawianski katekst (Adzinstwa henezisu, typau literatur i charakter uzaemamasuviазiej)* (Minsk 1996), *Pry bramach Radzimy. Litaraturnaje abjadnannie „Bielavieža”: stanaulennie, problemy, aso-by* (Bielastok 2012), *Viektary bielarusanaucznych dasledavanniaiu. Tradycyja – Suczasaść – Uzaemamasuviazi* (Białystok 2016).

Halina Twaranowicz, *Duchowy potencjał twórczej spuścizny Franciszka Skaryny*

ў тлумачэнні Бібліі, павазе асветніка да царкоўных дагматаў, што відавочна абвяргае досыць распаўсюджанае залічэнне Ф. Скарыны ў шэрагі дзеячаў Рэфармацыі. Адзначаецца таксама, што Ф. Скарына з'яўляецца заснавальнікам беларускай нацыянальна-патрыятычнай традыцыі, які падараваў свайму народу Святое Пісанне на роднай мове.

Ключавыя словы: асветнік, мысліцель, беларускі першадрукар, кірыла-мяфодзіўская традыцыя, Ренесанс, гуманізм

The Spiritual Potential of Francysk Skaryna's Artistic Legacy

Summary:

The article examines a number of important issues which distinguish the spiritual potential of the artistic legacy of Francysk Skaryna, a great East Slavonic Belarusian printer, a proponent of education, a writer and an outstanding thinker of the early Belarussian Renaissance period.

In his extensive spiritual pursuit, based on the native Cyrillo-Methodian tradition, Skaryna prolifically developed the achievements of the Western European culture of the Renaissance. At the core of Skaryna's philosophical-ethical, socio-political, aesthetic, as well as juridical views lies the concept of life as a gift of God. In the present article, a special attention is paid to his humanistic understanding of the work of art, consciously implemented by him in his printing practice and remaining still relevant. It is emphasized that the entire collection of original prefaces-afterwords by Skaryna shows the patristic tradition in the translation of the Bible, respecting Orthodox dogmas, which, in turn, evidently disproves the recently propagated view of him as an activist of the Reformation. It is also emphasized that he stands at the beginning of the Belarussian national-patriotic tradition, having given his people the Bible in the translation into the Belarussian language.

Keywords: a proponent of education, thinker, the first Belarussian printer, the Cyrillo-Methodian tradition, Renaissance

Duchowy potencjał twórczej spuścizny

Franciszka Skaryny

Streszczenie:

W artykule rozpatrywany jest szereg ważkich zagadnień, które wyróżniają duchowy potencjał twórczej spuścizny wielkiego pierwszego wschodniosłowiańskiego, białoruskiego drukarza, krzewiciela oświaty, pisarza, wybitnego myśliciela wczesnego białoruskiego okresu Odrodzenia. W swej rozległej działalności duchowej, opierając się na rodzimej tradycji Cyrylo-Metodiańskiej, płodnie rozwijał on osiągnięcia zachodnioeuropejskiej kultury Renesansu. U podstaw filozoficzno-etycznych, społeczno-politycznych, estetycznych, a także państwowo-prawnych poglądów Skaryny leży koncepcja życia jako daru Bożego. Szczególną uwagę zwrócono na jego humanistyczne pojmowanie dzieła sztuki, świadomie urzeczywistniane przezeń w praktyce drukarskiej i pozostające wciąż aktualne. Podkreślono, że cały zbiór oryginalnych przedmów-pośłowi Skaryny świadczy mianowicie o patrystycznej tradycji w tłumaczeniu Biblii, o uszanowaniu przezeń cerkiewnych dogmatów, co z kolei w sposób oczywisty obala rozpowszechniane ostatnio twierdzenie o nim jako działaczu Reformacji. Uwydatniono wreszcie to, że stoi on u początków białoruskiej tradycji narodowo-patriotycznej, dając swojemu ludowi Pismo Święte w przekładzie na język białoruski.

Słowa kluczowe: krzewiciel oświaty, myśliciel, pierwszy drukarz białoruski, tradycja Cyrylo-Metodiańska, Pismo Święte, Renesans

Шматвяковы вопыт культурна-гістарычнага развіцця еўрапейскіх народаў сведчыць пра тое, што выпрацоўка іерархіі духоўных каштоўнасцей, іх канкрэтная культурна-мастацкая рэалізацыя ў значнай ступені абумоўлена прыналежнасцю да хрысціянства ў пэўным варыянце. Яскравым прыкладам тут з'яўляецца лёсаносная роля традыцый Рыма або Канстанцінопаля ў духоўным, культурным станаўленні паўднёвых славян. Практычна аднародныя

некалі плямёны сербаў, харватаў, славенцаў, аказаўшыся ў зоне ўплыву розных хрысціянскіх канфесій, сфарміравалі своеасаблівыя культурныя феномены, набылі па-свойму адметны псіхалагічны воблік. Само ж геапалітычнае месцазнаходжанне беларускага этнасу ў цэнтры Еўропы, на стыку ўсходняга і заходняга макрарэгіёнаў – *Pax Slavia Orthodoxa* і *Pax Slavia Latina* – абумовіла поліфанічны характар яго гістарычнага і грамадска-культурнага тыпаў развіцця, канфесійна-веравызнаўчай структуры. На беларускіх землях у абсягу судакранання і ўзаемаўплываў двух галоўных еўрапейскіх духоўных арэалаў адметна рэалізавалася кожная гістарычная і культурная эпоха, стыль, як Сярэднявечча, так і Адраджэнне, увабраўшае ў сябе рэфармацыйны і контррэфармацыйны рух, Барока. Кожная з гэтых культурна-гістарычных фармацый мае ў беларускім пісьменстве свой змест, вопыт развіцця. І невыпадкова за беларускім Адраджэннем не толькі ў айчынай культуры замацавалася вызначэнне “залатой пары”, “залатога веку”. Варта ўспомніць, што ЮНЕСКА ўключыла ў каляндар міжнародных дат вялікіх дзеячаў славянскай культуры імёны Францыска Скарыны, Міколы Гусоўскага, Сімяона Полацкага. У 2002 годзе ў Германіі ажыццёўлена саліднае – аб’ёмам у 1045 старонак – выданне пад назвай *Біблія Руска. Выложена доктором Франціском Скоріною. Прага 1517–1519*. Праз тры гады ў вядомым нямецкім выдавецтве Фердзінанда Шёнінга выйшаў чарговы фаліант факсімільнага выдання беларускай рэнесансавай думкі – Евангелле ад Матфея і Марка ў перакладзе Васіля Цяпінскага.

Сваім асветніцкім, духоўным падзвіжніцтвам-подзвігам Ф. Скарына годна працягнуў высокую справу салунскіх братоў Кірылы і Мяфодзія, вывеўшых славян з палону элітарнай духоўнасці. Да Кірылы і Мяфодзія Святое Пісанне прызнавалася толькі на трох мовах. Аргументам з’яўлялася тое, што надпіс на крыжы з распятым Хрыстом быў зроблены па-лацінску, па-грэцку і па-габрайску. Сербскі архімандрыт Міхаіл на пачатку мінулага стагоддзя дакладна зазначыў: “Зыходзячы з таго, што ўсе языкі (народы) павінны праслаўляць Творцу Сусвету, святыя Кірыл і Мяфодзій пераклалі Слова Божае на славянскую мову, чым далі добры прыклад для

іншых народаў і тым разбілі ланцугі трохмоўнага габрайска-грэцка-лацінскага ярма”¹.

Да XVI стагоддзя на беларускіх землях духоўна-культурнае развіццё вызначалася ў значнай ступені двума паўднёваславянскімі ўплывамі, нязмушана адаптаванымі тут у адпаведнасці з рэгіянальнымі асаблівасцямі. Аб плённым характары вынікаў гэтага ўзаемадзеяння сведчыць і адраджэнскі феномен Францыска Скарыны. “Народнасць творчасці Скарыны, – па словах Уладзіміра Конана, – яго славянская арыгінальнасць як пісьменніка і мысліцеля абумоўлена [...] айчыннай літаратурна-філасофскай традыцыяй. Засвоіўшы дасягненні заходнеўрапейскай культуры эпохі Рэнэсансу, ён разам з тым не толькі не выракся духоўных здабыткаў свайго народа, але і ўзняў іх на новую ступень, паказаў тагачаснаму цывілізаванаму свету іх невычэрпныя магчымасці ў справе асветы і маральнага ўдасканалення”².

Алег Лойка, задумваючыся над генезісам творчасці Ф. Скарыны, таксама адзначае, што вялікі гуманіст і асветнік еўрапейскага Адраджэння

не мог перарваць пупавіны, што звязвала яго з матчыным улоннем Адраджэння – сярэднявеччам, з гуманізмам хрысціянства, з рэлігійна-царкоўным асветніцтвам. Грамадска-культурныя вытокі адраджанізму Скарыны пачыналіся, такім чынам, не толькі з пачатку XVI стагоддзя, калі ён фармаваўся ў асобу – у першадрукара і адраджэнца. Адраджанізм Скарыны разам з тым не перыферыйна еўрапейскі, хоць ад заходнееўрапейскага ён залежны. Ён мясцовы, рэгіянальны, аўтахтонны – у прамежку паміж лацінскім Захадам і візантыйскім Усходам. Ён – вянец духоўнай працы нашых продкаў, пачатай увогуле з прыняцця імі хрысціянства. Такім чынам, агульнаславянскія генетычныя карані гуманізму і асветніцтва Скарыны ідуць ад Кірылы і Мяфодзія: з іх і друкаваная літара Скарыны, якая абнавіла

¹ Сербский архимандрит Михаилъ, *Полн. собр. соч.* В 3 т., Москва 2015, т. 1, с. 7.

² *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў.* У 2 т., Мінск 2007, т. 1, с. 289.

ўзорыстую вязь кірыліцы. Уласна ж рэгіянальныя вытокі духоўнасці Скарыны куды бліжэй да Македоніі, Балгарыі, Візантыі, бо яны з Турава – ад Кірылы Тураўскага, а яшчэ ў большай ступені ад Ефрасінні Полацкай, бо палачанка-асветніца не магла не стаць найбліжэйшай перадаснавай палачаніну-асветніку³.

У гэтых глыбокіх назіраннях, выказаных выдатным літаратуразнаўцам, паэтам, пісьменнікам А. Лойкам на самым пачатку новага міленіума, дакладна абазначаны вузлавыя моманты ў развіцця беларускай духоўнасці і асветы.

Уласна ўжо на пачатку 20-х гадоў мінулага стагоддзя Максім Гарэцкі, стваральнік першай гісторыі беларускай літаратуры, нягледзячы на крыніцазнаўчую, метадалагічную нераспрацаванасць пытання, у раздзеле *Старая літаратура* выдзяляе *Першы перыяд (царкоўнаславяншчына) 10–12 век*, распачынаючы яго словамі: “Літаратура ў нас стала развівацца пад уплывам візантыйскае культуры”⁴, звяртаючы далей увагу і на асветніцкую дзейнасць Еўфрасінні Полацкай, і на аднаго з “першых пісьменнікаў” беларускіх Кірылы Тураўскага. Коротка ахарактарызаваўшы *Другі перыяд (падгатавальная пара) 13–14 век*, Гарэцкі досыць грунтоўна засяроджваецца на *Трэцім перыядзе (залатой пары) 15–16 век* і, прааналізаваўшы па меры магчымасцей юрыдычную літаратуру, рэлігійныя і свецкія перакладныя творы XV – XVI вякоў, асобна звяртаецца да асобы Францыска Скарыны, досыць паслядоўна выкладае яго біяграфію, аналізуе некаторыя яго пераклады, адзначае, што Скарына “першы ў нас даў спробу пісаць вершам, у якім то перакладаў месца з Бібліі, то выкладаў свае ўласныя думкі”. Найгалоўным у дзейнасці славутага палачаніна класік беларускай літаратуры лічыць тое, “што ён прынёс у наш край заходнеўрапейскі гуманізм, шырыў асвету і распачаў наш друк. [...] У духу гуманістычных поглядаў Скарына вучыць людзей быць добрымі, шанаваць людзей, любіць свой родны

³ А. А. Лойка, *Старабеларуская літаратура*, Мінск 2001, с. 293.

⁴ М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, уклад і падрых. тэксту Т. С. Голуб, Мінск 1992, с. 93.

край, прычым патрыятызм яго з’яўляецца як бы дакорам фальшываму патрыятызму тагачасных магнатаў, любіўшых сваё гаспадарства толькі для асабістых карысцей, а не клапаціўшыхся аб дабры народа і не дбаўшых аб развіцці свае народнае культуры”⁵. Цалкам зразумела, што гэткае гуманістычнае асветніцтва, дзейсны патрыятызм вялікага адраджэнца ўспрымаецца М. Гарэцкім як вялікі маральна-этычны урок, асабліва актуальны ў складаных, супярэчлівых, нават трагічных умовах паслярэвалюцыйнай Беларусі.

Падзеяй, вартай увагі ў гэтым кантэксце, бачыцца з’яўленне кнігі *Асветнікі Беларусі. Ефрасіння Полацкая. Кірыла Тураўскі. Францыск Скарына*, што нядаўна пабачыла свет у выдавецтве “Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі”⁶. Пад адной вокладкай, хай сабе коротка, але змястоўна канцэнтравана, распавядаецца пра духоўную, асветніцкую дзейнасць тых, хто, па словах А. Лойкі, стаіць ля “рэгіянальных вытокаў духоўнасці” і таго, хто годна сцвярджае яе далей. Менавіта з імем Ефрасінні Полацкай звязана ранняя кніжная традыцыя на беларускіх землях і якраз у Тураве, дзе было створана Тураўскае евангелле XI стагоддзя, прыйшоў на свет белы і разгарнуўся ў сваіх высокіх духоўных, творчых магчымасцях найталенавіты ўсходнеславянскі паэт XII–XIV стагоддзяў Кірыла Тураўскі.

Глыбока знамянальна, што ўсходнеславянскае, беларускае Адраджэнне распачынаецца найперш з друкаванай кнігі, са з’яўлення на старабеларускай мове Святога Пісання. Праўда, яшчэ ў 1491 годзе ў Кракаве, дзякуючы друкару Швайпольту Фіёлю, пабачылі свет богаслужбовыя зборнікі для Праваслаўнай Царквы – *Трыёд Каляровы* і *Трыёд Посны*, першыя друкаваныя кнігі “рускімі літарамі”. Відаць, яны адрасаваліся праваслаўнаму насельніцтву ВКЛ, што дае падставы некаторым даследчыкам сцвярджаць, што беларускае кнігадрукаванне вядзе сваю гісторыю ўжо з канца XV стагоддзя. Аднак менавіта Ф. Скарына ажыццявіў першае ў гісторыі ўсходнеславянскай

⁵ Тамсама, с. 116, 120.

⁶ Э. Дубянецкі, *Асветнікі Беларусі. Ефрасіння Полацкая. Кірыла Тураўскі. Францыск Скарына*, Мінск 2016.

культуры – і першае на тэрыторыі Рэчы Паспалітай – навукова-рэнесансавае выданне Бібліі.

На працягу 1517–1519 гадоў у першым беларускім выдавецтве ў Празе з-пад рукі асветніка выйшлі ў свет 23 кнігі Святога Пісання (якія, прынамсі, захаваліся да нашага часу, а выказваецца меркаванне, што ў рукапісе Скарына меў пераклад усёй Бібліі і што паасобныя кнігі яе згубіліся ў XVII–XIX стст.). Вярнуўшыся не пазней 1521 года на Радзіму, Ф. Скарына стварыў новае выдавецтва ў Вільні, у якім каля 1522 года пабачыла свет *Малая падарожная кніжка*, дзе аб’яднаны Псалтыр, Часаслоў, Шасцідневец, 8 акафістаў, 10 канонаў, Саборнік (уключае *Святцы* і *Пасхалію* са звесткамі з астраноміі і грамадзянскага каляндара, пасляслоўе); у 1525 годзе быў выдадзены *Апостал*.

“Заснаванне Скарынам беларускага кнігадрукавання стала вяршыняй яго духоўнай дзейнасці, найбольш выразным і яскравым пралогам беларускага Адраджэння 1-й паловы 16 стагоддзя, – адзначае вядомы даследчык Георгій Галенчанка. – У друкаванай кнізе Скарына бачыў невычарпальныя магчымасці духоўнай асветы народа, выхавання высокіх хрысціянскіх, маральных і грамадзянскіх якасцей, усё большага далучэння да еўрапейскага культурна-гістарычнага соцыума і актыўнага ўзаемадзеяння з ім”⁷.

Сын купца Лукі з крывіцкага Полацку, дзе заявіла пра сябе першая беларуская дзяржаўнасць, горада, слаўнага сваімі культурна-гістарычнымі, духоўнымі традыцыямі, нібы лёсам быў вызначаны даць свайму народу Святое Пісанне на яго мове, на той час ужо добра распрацаванай, уласна дзяржаўнай мове поліэтнічнага Вялікага Княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага. Менавіта на старабеларускай мове ўбачылі свет усе зводы законаў ВКЛ: Вісліцкі статут 1423–1438 гадоў, Судзібнік Казіміра Ягайлавіча 1468 года, урэшце рэдакцыі славутых Статутаў 1529, 1566 і 1588 гадоў, Трыбунал, а таксама вялікая колькасць метрыкі Вялікага Княства – архіва, які налічвае не адну сотню тамоў. Ужыванне беларускай мовы ў сферы

⁷ Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя ў двух тамах, 2-е выданне, Мінск 2007, т. 2, с. 578.

афіцыйнага справаводства было замацавана заканадаўча ў Статуце ВКЛ 1588 года (раздзел 4, артыкул 1): “А пісар земскі павінен паруску літарамі і словамі рускімі ўсе дакументы, выпіскі і позвы пісаць, а не іншай мовай і словамі”⁸. Падканцлер жа ВКЛ Леў Сапега, пад апекай якога рыхтавалася трэцяя рэдакцыя Статута, у “Звароце да ўсіх саслоўяў ВКЛ” падкрэсліваў: “А калі якому народу сорамна права свайго не ведаць, асабліва нам, якія не чужой якой мовай, але сваёй уласнай правы запісаныя маем і ў любы час, што нам неабходна да адбіцця ўсякай крыўды, можам ведаць”⁹.

І як не ўгадаць тут верш Яна Казіміра Пашкевіча, датаваны 1621 годам і напісаны, відаць, у Вільні: “Польска квітнет лаціною, /Літва квітнет русчизною;/ Без той в Польще не прэбудеш/ Без сей в Литве блазном будеш./ Той латина язык дае,/ Та без руси не вытрывае./ Ведзь же юж русь, иж тва хвала/ По всем свеце юж дойзрала./ Весели ж се ты, русине,/ Тва слава никгды не згине»¹⁰. Твор захаваўся ў Слуцкім спісе Статута ВКЛ якраз 1529 года, на фарміраванне сутнасных параметраў якога, як і наступных яго рэдакцый, паводле меравання даследчыкаў гісторыі права (Я. Юхо і інш.), паўплывала прававая канцэпцыя Ф. Скарыны: “Новыя прававыя ідэі, якія прапаведаваў Скарына, найбольш поўна адлюстраваны ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. Ідэя патрыятызму, заснаванага не на канфесійнай або этнічнай, а на геаграфічнай і дзяржаўнай палітычнай прыкмеце, адлюстравана ў 3-м артыкуле 3-га раздзела гэтага Статута, дзяржаўны суверэнітэт замацаваны ў 1-м жа артыкуле таго ж раздзела. Скарына прытрымліваўся ідэі вяршэнства народа ў дзяржаве і праватворчасці, што значна аспярэджвала свой час і не адпавядала тагачаснай рэчаіснасці, але ўплывала на будучае заканадаўства”¹¹. Цалкам верагодна, што, знаходзячыся ў Вільні, ён, як вопытны вы-

⁸ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, пер. на суч. бел. мову А. С. Шагун, Мінск 2001, с. 61.

⁹ Тамсама, с. 16.

¹⁰ *Анталогія даўняй белавускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя*, Мінск 2003, с. 691.

¹¹ У. Конан, С. Падокшын, Я. Юхо, *Францыск Скарына, (у:) Францыск Скарына. Са слаўнага горада Полацка: артыкулы, нарысы, уклад. А. Сушы*, Мінск 2017, с. 88.

давец, мог прымаць і самы непасрэдны ўдзел у стварэнні першага Статута ВКЛ.

Вяртаючыся да пытання мовы асветніка, хочацца спаслацца на высновы не раз узгадваемага тут выдатнага філосафа, літаратуразнаўцы У. Конана, які, адзначыўшы, што гуманістычнае Адраджэнне рэабілітавала нацыянальныя мовы еўрапейскіх народаў, пераадолела манаполію лацінскай мовы, зазначае, што ў Беларусі гэтую місію выканаў Ф. Скарына. Мова ж асветніка дасюль застаецца аб'ектам палемікі. І як большасць лінгвістаў лічаць яе старабеларускай літаратуранай мовай, так іншыя бачаць у ёй беларускую рэдакцыю стараславянскай мовы. “На мой погляд, – сцвярджае даследчык, – апошнія не ўлічваюць варыянтнасць і шматстылёвасць старадаўняй беларускай мовы, іншых сярэдневяковых і пазнейшых нацыянальных моў на стадыі іх станаўлення. Відавочна, Скарына стварыў біблейскі, набліжаны да моўнай гутаркі, аднак усё ж урачысты стыль сваёй роднай мовы. Пазней, у XVII – XVIII стст., ён вар’іраваўся, аднак у сваёй аснове заставаўся такім жа адносна блізкім да стараславянскай мовы царкоўна-прапаведніцкім стылем”¹².

Праведзены беларускім асветнікам параўнальны аналіз лацінскіх, чэшскіх, старажытнаўрэйскіх і царкоўнаславянскіх тэкстаў Святога Пісання забяспечыў высокі, адэкватны арыгіналу ўзровень перакладу. Відавочна, рухала Ф. Скарынам усведамленне таго, што Біблія дзівосным чынам спалучае ў сабе комплекс асаблівых ведаў, інфармацыі, сутнасна важных для лёсу ўсяго людзінскага, так як:

Библія – книга совершенно исключительная, неисчерпаемая, книга, в которой все сказано как о Боге, так и о человеке. Вездесущий Бог в ней открывается и дает нам прозревать Свою тайну. Себя же человек узнает в ней, начиная с самых возвышенных стремлений своих и кончая самыми темными сторонами своей совести [...]. Библия содержит в себе учение религиозного характера, богооткровенную истину. Но и человеческое знание и вся наша

¹² У. Конан, *Гісторыя эстэтычнай думкі Беларусі. У 3-х тамах, т.1, X ст.* – 1905 г., Мінск 2010, с.129.

умственная деятельность находят в ней пищу богатства неиссякаемого. Многие почерпнули из нее и поэзия, и история, и география, и социология. Она легла в основу европейского искусства. Без нее ни ваятели Шартрского собора, ни мозаисты Равенны, ни Микельанджело, ни Рембрант, ни Греко не были бы теми, кем мы теперь восхищаемся. На этой же основе зиждится творчество Шекспира, Расина, Данте и Достоевского¹³.

Кожная эпоха, зямны рэгіён успрымае, выкарыстоўвае біблейны патэнцыял у адпаведнасці са сваімі магчымасцямі, знаходзячы адказы на асноватворныя пытанні чалавечага быцця, што гарантуецца *ієрархіяй* сэнсаў, закладзенай у Кнігу Кніг. І Скарына паступае згодна з евангельскай прытчай, як той слуга, які атрымаў ад патрабавальнага і справядлівага гаспадара пяць талантаў і смела пусціў іх у рост. Імкнучыся наблізіць да суайчыннікаў непасрэдны змест Святога Пісання, першадрукар звяртаецца да ўзнікшага ва ўсходнеславянскім пісьменстве яшчэ ў XI–XII стагоддзях жанру прадмоў і пасляслоўяў, актуалізуючы яго на пачатковым этапе беларускага Рэнесансу, яскрава пры тым заяўляючы пра сябе як пра мысліцеля-гуманіста, вучонага, пісьменніка эпохі ўсходнеславянскага Адраджэння. Прадмоўна-пасляслоўны комплекс Скарыны відавочна сведчыць не аб адмаўленні ад тэацэнтрычнага светапогляду на карысць антрапацэнтрызму – увесь агромністы набытак беларускага асветніка прасякнуты хрысціянска-этычнай канцэпцыяй жыцця, калі Богу аддаецца Богава, а кесару кесарава. Філасофска-этычныя, сацыяльна-палітычныя, эстэтычныя і дзяржаўна-прававыя погляды Ф. Скарыны з’яўляюцца ў першую чаргу вынікамі асэнсавання ім жыцця як дару Божага.

У пяцідзесяці прадмовах да біблейных кніг Ф. Скарына, па словах У. Конана,

вядзе з чытачом пранікліваю, даверліва-шчырую і разам з тым узнёслюю, урачыстую гаворку пра значныя духоўныя каштоўнасці ўсяго чалавецтва і кожнага народа паасобку. У іх спалучаецца глыбіня думкі з афарыстычнасцю

¹³ *Общее введение в Священное Писание, (в:) Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, Брюссель 1973, с. 3.*

і мудрай прастатой выкладання вопытнага настаўніка. Асобныя месцы яго твораў (аб патрыятызме, любові да радзімы, і роднай мовы) гучаць як красамоўныя вершы ў прозе. Там, дзе для выяўлення пачуццяў прыгожага жанравыя рамкі публіцыстыкі аказваюцца недастатковымі, аўтар арганічна ўводзіць у тэксты прадмоў сілабічныя вершы¹⁴.

“Сеецца цела душэўнае, паўстае цела духоўнае”, – гаворыць у Першым Пасланні да Карынфянаў апостал Павел. І па вялікім рахунку менавіта духоўнасць ёсць мэтаю і перспектываю развіцця асобнага чалавека і ўсяго чалавецтва. У строгім, класічным сэнсе дух – частка чалавечай прыроды, якой чалавек успрымае свайго Творцу, Бога, тым, што яднае чалавека з Творцам. Па Івану Ільіну, “дух есть дар очевидности”, “способность к бескорыстной любви и к самоотверженному служению”, “дар молитвы”, “потребность священного”, “жилище совести”, “месторождение художественного искусства”, “источник правосознания, истинного патриотизма и национализма”¹⁵. Відавочна, што духоўнасць, як вытворнае ад духу, ахоплівае самы шырокі спектр чалавечай свядомасці і дзейнасці. І пэўным сінонімам духоўнасці, мабыць, ёсць чалавечнасць, бо створаны чалавек “па вобразе і падабенстве Божым”. І да духоўнасці мае дачыненне ўсё тое, што памагае палюбіць бліжняга свайго як сябе, але ж пры гэтым трэба навучыцца любіць і сябе, што значыць *дар жыцця ў сабе любіць*. У сферы духоўнасці чалавек можа адчуваць сябе рабом, які падпарадкоўваецца Усявышняму дзеля суровай неабходнасці, ці наёмнікам, які чакае ўзнагароды за сумленна выкананую працу і ўрэшце сынам, які вольны ў сваім выбары і не дбае пра плату – адно заўсёды ў пошуку Ісціны, здзяйснення Гасподняй задумы, найбліжэйшага паразумення з Творцам.

Безумоўна, уся асветніцка-творчая дзейнасць Ф. Скарыны была скіравана на развіццё, удасканаленне душэўнага пачатку ў нацыянальных строях і наданне мэтанакіраванага руху асобе ў духоўным плане. Плённа развіваючы традыцыі папярэднікаў, Скарына спа-

¹⁴ Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік, Мінск 1988, с. 406.

¹⁵ И. Ильин, *Основы христианской культуры*, Москва 2011, с. 93, 94.

лучыў у сваёй творчасці рэлігійную містыку з практычнай жыццёвай мудрасцю сваёй эпохі.

Ужо падкрэслівалася, што асветніцкаму падзвіжніцтву-подзвігу Ф. Скарыны папярэднічала шматвяковае развіццё старарускай і беларускай літаратур, для стваральнікаў якіх з самага пачатку важным быў не толькі змест, але і форма яго ўвасаблення. Паказальна, што ў *Аповесці мінулых гадоў*, у гэтай, па словах акадэміка Дзмітрыя Ліхачова, энцыклапедыі жыцця яшчэ агульных ўсходнеславянскіх зямель, галоўнаю падставаю для абрання ўсходнімі славянамі, русінамі хрысціянскага веравызнання ва ўсходнеславянскім варыянце названа прыгажосць, уласна асноўная катэгорыя эстэтыкі:

[...] і прыйшлі мы ў грэцкую зямлю, і ўвялі нас туды, дзе служаць яны богу свайму. І не ведалі – на небе ці на зямлі мы; бо няма на зямлі такога відовішча і прыгажосці такой і не ведаем, як і расказаць аб гэтым. Знаем толькі, што знаходзіцца там Бог з людзьмі і служба іхняя лепшая, чым ва ўсіх іншых краінах. Не можам мы забыць прыгажосці тае, бо кожны чалавек, калі зазнае салодкага, не возьме пасля горкага, так і мы не можам ужо тут быць у паганстве (пер. Уладзімір Ягоўдзік)¹⁶.

Менавіта ж на прынцыпах прыгажосці, гармоніі арганізавана, трымаецца сама светабудова. Аб зграбнасці свайго слова дбаў і вялікі папярэднік Ф. Скарыны Кірыла Тураўскі, “паче всех воссиявший на Руси”, невыпадкова названы ўслед за візыйскім духоўным красамоўцам другім Златавустам. Пахвалу Богу, сцвярджанне духоўна-маральных вартасцей заўсёды суправаджае ў яго рэфрэн “Похвалим красно!”

Вось і Ф. Скарына, апрача сутнаснай змястоўнасці, зграбнасці свайго слова, сур’ёзна задбаў і аб мастацкім афармленні кніг: “Паводле майстэрства ілюстрацый і графічна-арнаментальных аздоб [...], іх змястоўнасці, функцыянальнасці і эстэтычных вартасцей, а таксама вырашэння праблем мастацкага канструявання кнігі, арганізацыі

¹⁶ *Старабеларуская літаратура XI – XVIII стст.* Хрэстаматыя, Беласток 2004, с. 45.

яе зместу ў зрокава-выяўленчых вобразах, па зручнасці ў карыстанні і асобным непаўторным ладзе гэтыя выданні былі новым важным этапам у развіцці не толькі беларускага і ўсходнеславянскага, але і сусветнага мастацтва кірыліцкай кнігі ў цэлым. Утворчым вырашэнні праблем яе афармлення Скарына выступіў сапраўдным наватарам, стварыў яркія, шмат у чым непераўздызеныя ўзоры кнігі, «славянскія Эльзевіры» (У. Стасаў)¹⁷, – зазначыў вядомы беларускі мастак і кампетэнтны мастацтвазнавец Віктар Шматаў. Ён жа у наступным даследаванні, равіваючы выказанае, засяроджваецца на дзейнасці Ф. Скарыны як тэарэтыка мастацтва, “які першы ва ўсходнеславянскім свеце (а ў асобных меркаваннях і мастацтве сусветнай кнігі ў цэлым) зрабіў плённую спробу тэарэтычна асэнсаваць мастацкія праблемы кнігі, высветліць ролю шрыфту, ілюстрацыі, аздоб, колеру; унёс пэўны ўклад у мастацтвазнаўчую тэрміналогію”¹⁸. Даследчык прыходзіць да высновы, што Скарына пераканальна вызначыў ролю ўсіх асноўных кампанентаў мастацтва кнігі, якія фарміруюць яе мастацкае аблічча і ў нашы дні, а менавіта шрыфта, ілюстрацый, арнаментыкі, колераў, за чым

праглядаецца і агульная мастацтвазнаўчая канцэпцыя. Сфарміраваны вялікай творчай практыкай мастацтвазнаўчы погляд. У аснове гэтай гуманістычнай канцэпцыі – непадробны гуманізм, клопаты пра чытача, пра «люд паспаліты». Ласкава называючы суайчыннікаў «братія мая», асветнік падкрэслівае асноўныя якасці кніжнай графікі – яе зразумеласць, даступнасць: «абы братія мая Русь, люди посполитые тчучи могли лепей разумети». Такім чынам Скарына падкрэслівае першаступенную важнасць даверлівага дыялога мастака (яго твора) з гледачом. У наш час, калі асобныя творцы ў пошуках мастацкай выразнасці спрабуюць ігнараваць гэтае патрабаванне, урок асветніка гучыць асабліва павучальна і актуальна¹⁹.

¹⁷ Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік, с. 406.

¹⁸ В. Шматаў, *Францыск Скарына – тэарэтык мастацтва*, (у:) *Францыск Скарына. Са слаўнага горада Полацка: артыкулы, нарысы*, с. 208.

¹⁹ Тамсама, с. 213.

Прадмову да Псалтыра Ф. Скарына пачынае са слоў Васілія Вялікага: “Усякае Слова, Богам натхнёнае, карысна! Яно вучыць, выкрывае, выпраўляе і карае!” Распавёўшы далей дзеля чаго дадзены псалмы людзям, чым яны ёсць, якую ролю адыгрываюць у духоўным жыцці, спалучаючы ў сабе і “прарокі”, і “дзеянні”, і “прытчы”, ён тлумачыць: “І бачачы такія пажыткі ад гэтай малой кнігі, я, Францішак, Скарынін сын з Полацка, у лекарскіх навуках доктар, загадаў “Псалтыр” ціснуці рускімі словамі славянскае мовы. Найперш для ўшанавання і хвалы Богу ў Тройцы адзінага і Прачыстай Маці Яго Марыі, і ўсіх нябесных чыноў, і святых божых. А таксама – для карысці паспалітага люду. І асабліва з тае прычыны, што мяне літасцівы Бог з гэтае мовы на свет пусціў (*пер. Івана Саверчанкі*)”²⁰.

Відавочна, што Ф. Скарыне было важна, каб сутнасныя прыярытэты яго вялікай працы былі лапідарна, дакладна акрэслены на самым пачатку яе здзяйснення: Псалтыр жа быў першай яго біблейнай кнігаю, якая пабачыла свет 6-га жніўня 1517 года. Па-свойму знамянальна, што праз пару месяцаў, напрыканцы кастрычніка, напярэдадні свята Усіх Святых у не вельмі аддаленым ад Прагі Вітэнбергу доктар багаслоўя Марцін Лютэр з амбона замкавага касцёла абвясціў свае 95 тэзісаў супраць індальгенцый, запачаткаваўшы такім чынам Рэфармацыю, узнікненне чарговай хрысціянскай канфесіі – пратэстантызму. Такая нібы сінхроннасць дзвюх значных падзей стала для шэрагу даследчыкаў, зацікаўленых беларускім Адраджэннем, падставай для залічэння і Ф. Скарыны ў шэрагі найперш рэфарматараў.

На падставе ж таго, што пачатак еўрапейскай Рэфармацыі звязваецца з гусіцкім рухам, які ўскалыхнуў усю Еўропу, а ідэі гусізму праніклі і ў шырокія слаі насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага, С.А. Падокшын, ужо паўвека таму, зазначыў: “Памяць аб Скарыне як носьбіту гусіцкіх традыцый трывала ўмацавалася ў свядомасці наступных пакаленняў. [...] У светапоглядзе Скарыны мы знаходзім водгукі не толькі ўмераных, але і рэвалюцыйных ідэй гусізму”²¹.

²⁰ *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)*, уклад, прадмова і каментар І. Саверчанкі, Мінск 2007, с. 130.

²¹ С. А. Падокшын, *Гусізм і грамадскі рух Беларусі і Літвы XV–XVII стст.*, (у:) *450 год беларускага кнігадрукавання*, Мінск 1967, с. 73.

І далей, можна сказаць, вельмі катэгарычна дзейнасць Скарыны ўпісваецца выключна ў рэфарматарскі кантэкст, а сам рэфармацыйны рух падаецца ледзь як не адзіная панацэя ў ацаленні грамадства, сцвярджэнні сацыяльнай справядлівасці і г.д.

У сваю чаргу В.К. Зайцаў у артыкуле *Ф. Скарына і еўрапейская Рэфармацыя* падкрэслівае, што “Скарына не быў пратэстантам-рэфарматарам. Але ён сваёй дзейнасцю садзейнічаў развіццю рэфармацыйнага руху ў Вялікім княстве Літоўскім. Рэфармацыя тут не магла б развівацца без распаўсюджання кнігадрукавання і асветы, гэта значыць без тых умоў, што ўзніклі пад уздзеяннем традыцыі, якая была закладзена Скарынай”²². І далей вучоны выказвае таксама па-свойму палемічнае сцверджанне, што ідэі гуманізму ўвайшлі ў ВКЛ не з Адраджэннем, а ў перыяд Рэфармацыі. “Таму разглядаць дзейнасць Скарыны патрэбна, на наш погляд, улічваючы сацыяльны характар рэлігійнага пратэсту беларускага народа. Скарына-гуманіст садзейнічаў афармленню рэфармацыйнага крэда беларускіх пратэстантаў, не прымыкаючы непасрэдна да Рэфармацыі”²³. Між іншым, В.К. Зайцаў падкрэслівае, што Скарына, “надрукаваўшы першую кнігу ў 1517 г., на 12 гадоў раней за Лютэра і на 46 гадоў раней за Фёдарова, з’явіўся заснавальнікам новага кірунку: у практычным літаратурным ужытку ён выкарыстаў замест царкоўнаславянскай мовы мову беларускай пісьменнасці пачатку XVI ст., мову, што ў аднолькавай ступені была зразумелай і беларусам, і ўкраінцам, і і рускім”²⁴.

Напачатку новага міленіума важным аргументам за прыналежнасць Скарыны да рэфармацыйных працэсаў называецца тое, што асветнік друкаваў Біблію не для літургічных мэтаў, а для штодзённага чытання людзей паспалітых, звяртаецца ўвага на “вялікую рэфарматарскую дзейнасць беларускага першадрукара”, яго імкненне “вярнуць хрысціянства да першакрыніцы – Бібліі”²⁵. Аднак, ігнаруецца, напрыклад,

²² В. К. Зайцаў, *Ф. Скарына і еўрапейская Рэфармацыя*, (у:) *450 год беларускага кнігадрукавання*, с.126.

²³ Тамсама, с. 129.

²⁴ Тамсама, с. 135.

²⁵ С. Акіньчыц, *Залаты век Беларусі*, Мінск 2002, с. 47, 49.

разнастайны змест той жа *Малой падарожнай кніжкі* Скарыны. Апрача несупадзення поглядаў асветніка на вырашэнне сацыяльных пытанняў – навідавоку разыходжанні дагматычнага плана. Вядома, такія характэрныя рысы пратэстантызму, як непрызнанне культуры Багародзіцы, Тройцы, святых, анёлаў, адмаўленне ад ікон, большасці таінстваў і інш., будуць замацоўвацца ў новым хрысціянскім веравызнанні паступова, на працягу XVI стагоддзя²⁶. Ды ўвесь прадмоўна-пасляслоўны комплекс Скарыны абвяргае звязанне яго дзейнасці да, у пэўным сэнсе, рэфармацыйнага бунтарства, сведчыць “пра сімвал веры пісьменніка, часта са спасылкамі на хрысціянскі дагмат Тройцы і на культ «пречистое матери Марии»”²⁷. Не мае на мэце беларускі асветнік перагляду вякамі ўсталяваных традыцый і царкоўных дагматаў. Не адмаўляе Тройцы, не глядзіць на Багародзіцу як на звычайную жанчыну і нязменна апеліруе, як у першай сваёй Прадмове, да аўтарытэтаў святых, да патрыстыкі. Гэта менавіта Ф. Скарыне належыць гонар выдання першага на Беларусі акафісніка (*Малая падарожная кніжка*), які ўключае восем гімнаграфічных твораў, сярод якіх два напісаны самім Ф. Скарынам: *Акафист честному и всехвальному пророку, Предтечи и крестителю Господню Иоанну* і *Акафист пресладкому имени Господа нашего Иисуса Христа* – гэта акравершы, у якіх зашыфравана аўтарства Скарыны. У першым з іх – “Писал доктор Скоринич Францискус”, у другім – “Делал доктор Скоринич Францискус”. Змест гэтых твораў хвалебнага царкоўнага песнапення ўзяты з Новага Завету, а выкладзены, па сведчанні У. Конана, “з выкарыстаннем самых вытанчаных выяўленчых сродкаў візантыйскай паэтыкі, рыторыкі і музыкі”²⁸.

У тэалагічным аспекце Ф. Скарына прадаўжае менавіта патрыстычную традыцыю ў тлумачэнні Бібліі. Так, у “Прадмове да ўсёй «Бібліі»” ён спасылаецца на аднаго з выдатных прадстаўнікоў патрыстыкі Грыгорыя Вялікага, называючы яго сусветным настаўнікам, які “гэтаксама вельмі добра пра тую кнігу піша: «Святое Пісан-

²⁶ *Рэлігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, с. 267.

²⁷ У. Конан, *Гісторыя эстэтычнай думкі Беларусі*, т. I, с. 128.

²⁸ *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*. У 2 т., т. 1, с. 295.

не пераўзыходзіць усе іншыя навукі, паколькі, калі чытаецца, пад простымі словамі ўтрымлівае вялікія таямніцы»". І далей Ф. Скарына сцвярджае:

Такім чынам, "Біблія" – навука дзецям і простым людзям.

Для настаўнікаў і мудрых людзей яна – крыніца здзіўлення.

"Біблія" – дзівосная рака! Яна бывае мелкай, і нават авечка можа яе перайсці! Але адначасна – і глыбокай, калі і слон змушаны плысці цераз яе!

У гэтай кнізе – пачатак і канец усёй існуючай мудрасці, бо толькі праз яе можна спасцігнуць Бога ўсётрымальніка!

У гэтай кнізе – усе законы і правы, якімі карыстаюцца людзі ў зямным жыцці! У гэтай кнізе – усе лякарствы душэўныя і цялесныя разам знойдзеце!

Тут – навучанне філасофіі дабранраўнае: як Бога любіць для самога сябе і для бліжняга свайго!

Тут – справа ўсялякага збору людскога і горада, якія праз веру, ласку і згоду паспалітую дабро памнажаюць.

Тут поўнае навучанне сямі навук вызваленых!"²⁹.

А менавіта – граматыкі, дыялектыкі, рыторыкі, музыкі, арыфметыкі, геаметрыі, астраноміі – вучэбных прадметаў "трывіума" і "квадрывіума", відавочна, грунтоўна ўсвоеных самім Скарынам падчас навучання ў родным Полацку і Кракаве.

Застаецца толькі здзіўляцца таму, як вобразна, эмацыянальна і адначасова дакладна выкладае аўтар Прадмовы змест дзвюх кніг Бібліі. Усведамленне сакральнасці, богадухнавеннасці Святога Пісання не пазбаўляе яго самастойнасці, творчага ўспрыняцця Старога і Новага Запаветаў. Напрыканцы Прадмовы выяўляецца і сціпласць Скарыны: "Колькі слоў, столькі і тайнаў! Аб усіх кнігах "Бібліі", наколькі дазваляў мне розум, я напісаў кароткія звесткі. А калі ў нечым памыліўся, прашу разумнейшых, каб выправілі. Прашу вас, дзеля

²⁹ *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)*, уклад, прадмова і каментар І. Саверчанкі, с. 126.

Бога і людзей”³⁰. Нехта можа закінуць, што тут банальна выявіўся сярэднявечны аўтарскі этыкет. Аднак выразнае ўсведамленне Скарынам сваёй асабовасці, каранёў, што прасякае ўсю яго творчую спадчыну, сведчыць якраз на карысць аўтаравай непасрэднасці.

Пяцьдзесят разоў узгадваецца на старонках Скарынавага выдання Бібліі бацькоўскі яго Полацк. І менавіта Ф. Скарына з’яўляецца заснавальнікам нацыянальна-патрыятычнай традыцыі ў гісторыі беларускай культуры і грамадскай думкі. У слыннай прадмове да старазапаветнай кнігі *Юдзіф* у вобразна-метафарычнай форме ён непасрэдна выказвае свае любасныя адносіны да Айчыны: “Як звяры, што блукаюць у пушчы, ад нараджэння ведаюць сховы свае, як птушкі, што лётаюць у паветры, помняць гнёзды свае, як рыбы, што плаваюць у моры і ў рэках, чуюць віры свае і як пчолы бароняць вулі свае – гэтак і людзі да месца, дзе нарадзіліся і ўзгадаваны ў Бозе, вялікую ласку маюць” (пер. *Алеся Разанава*)³¹. Гэтыя словы Ф. Скарыны сталі ўжо класікай, своеасаблівым этычна-эстэтычным канцэптам.

Якраз дзейсная, адухоўленая любоў Ф. Скарыны да Радзімы абумовіла яго вялікае падзвіжніцтва, назаўсёды замацавалася ў неўміручым слове і непрамінальнай справе. Універсальны ж характар, духоўны патэнцыял творчай спадчыны Скарыны, заўсёдна яе актуальнасць абумоўлены найперш менавіта яго зваротам да Кнігі Кніг, да таго, што мае па-над часавы характар. Пры тым, імкнучыся наблізіць суайчыннікам Святое Пісанне, вялікі палачанін сыходзіў з роднай яму кірыла-мяфодзіеўскай традыцыі, напоўніцу выкарыстоўваючы адраджэнскія еўрапейскія напрацоўкі, улічваючы патрабаванні рэнесансавай гармоніі формы і зместу.

³⁰ Тамсама, с. 130.

³¹ Ф. Скарына, *Маё найбольшае самі*. Кніга перастварэнняў Алеся Разанава, Мінск 2017, с. 116.

Літэратура

Акінчыц С., *Залаты век Беларусі*, Мінск 2002.

Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя, Мінск 2003.

Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах, 2-е выданне, Мінск 2007, т. 2.

Гарэцкі М., *Гісторыя беларускае літаратуры*, уклад і падрых. тэксту Т. С. Голуб, Мінск 1992.

Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. У 2 т., Мінск 2007, т. 1.

Э. Дубянецкі, *Асветнікі Беларусі. Ефрасіння Полацкая. Кірыла Тураўскі. Францыск Скарына*, Мінск 2016.

Зайцаў В.К., *Ф. Скарына і еўрапейская Рэфармацыя, (у:) 450 год беларускага кнігадрукавання, (у:) 450 год беларускага кнігадрукавання*, Мінск 1967.

Ильин И., *Основы христианской культуры*, Москва 2011.

Конан У., *Гісторыя эстэтычнай думкі Беларусі*. У 3-х тамах, т.1, X ст – 1905 г., Мінск 2010.

Конан У., Падокшын С., Юхо Я, *Францыск Скарына, (у:) Францыск Скарына. Са слаўнага горада Полацка: артыкулы, нарысы*, уклад. А. Сушы, Мінск 2017.

Лойка А. А., *Старабеларуская літаратура*, Мінск 2001.

Общее введение в Священное Писание, (в:) Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, Брюссель 1973.

Падокшын С.А., *Гусізм і грамадскі рух Беларусі і Літвы XV–XVII стст.*, (у:) 450 год беларускага кнігадрукавання, Мінск 1967.

Рэлігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік, Мінск 2001.

Сербский архимандрит Михаилъ, *Полн. собр. соч.* В 3 т., Москва 2015, т. 1.

Скарына Францыск, *Маею найбольшае самі*. Кніга перастварэнняў Алеса Разанава, Мінск 2017.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588, пер. на суч. бел. мову А. С. Шагун, Мінск 2001.

Старабеларуская літаратура XI–XVIII стст. Хрэстаматыя, Беласток 2004.

Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.), уклад, прадмова і каментар І. Саверчанкі, Мінск 2007.

Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік, Мінск 1988.

Шматаў В., *Францыск Скарына – тэарэтык мастацтва*, (у:) *Францыск Скарына. Са слаўнага горада Полацка: артыкулы, нарысы*, Мінск 2017.

Bibliografia

Akin'čyc S., *Zalaty vek Belarusi*, Minsk 2002.

Antalogiâ daŭnâj belaruskaj litaratury: XI – peršaâ palova XVIII stagoddzâ, Minsk 2003.

Vâlïkæ Knâstva Lïtoŭskæ. Ënciklapedyâ u dvuh tamah, 2-e vydanne, Minsk 2007, t. 2.

Garècki M., *Gïstoryâ belaruskaj litaratury*, uklad ì padryh. tèkstu T. S. Golub, Minsk 1992.

Gïstoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâ. U 2 t., Minsk 2007, t. 1.

È. Dubâneckì, *Asvetnikì Belarusi. Èfrasinnâ Polackaâ. Kïryla Turaŭskì. Francysk Skaryna*, Minsk 2016.

Zajcaŭ V. K., *F. Skaryna ì eŭrapejskaâ Rêfarmacyâ*, [u:] *450 god belaruskaga knìgadrukavannâ*, Minsk 1967.

Il'in I., *Osnovy hristianskoj kul'tury*, Moskva 2011.

Konan U., *Gïstoryâ èstètyčnaj dumki Belarusi*. U 3-x tamah, t. 1, X st. – 1905 g., Minsk 2010.

Konan U., Padokšyn S., Ŭxo Â., *Francysk Skaryna*, [u:] *Francysk Skaryna. Sa slaŭnaga gorada Polacka: artykuly, narysy*, uklad A. Sušy, Minsk 2017.

Lojka A. A., *Starabelarускаâ lïtaratura*, Minsk 2001.

Obšee vvedenie v Svâšennoe Pisanie, [u:] *Bibliâ. Knigi Svâšennogo Pisaniâ Vethogo i Novogo Zaveta*, Brüssel' 1973.

Padokšyn S. A., *Gusizm ì gramadskì ruh Belarusi ì Lïtvy XV–XVII stst.*, [u:] *450 god belaruskaga knìgadrukavannâ*, Minsk 1967.

Rèlìgiâ ì carkva na Belarusi. Ëncyklapedyčny davednik, Minsk 2001.

Serbskij arhimandrit Mihail, *Poln. sobr. soč.* V 3 t., Moskva 2015, t. 1.

Skaryna Francysk, *Maem najbol'šæe samì. Knìga perastvarennâŭ Alesâ Razanava*, Minsk 2017.

Statut Vâlïkago Knâstva Lïtoŭskaga 1588, per. na suč. bel. movu A. S. Šagun, Minsk 2001.

Starabelarускаâ lïtaratura XI–XVIII stst. Hrestamatyâ, Belastok 2004.

Staražytnââ belarускаâ lïtaratura (XII–XVII stst.), uklad, pradmova ì kamentar ì. Saverčanki, Minsk 2007.

Halina Twaranowicz, *Duchowy potencjał twórczej spuścizny Franciszka Skaryny*

Francysk Skaryna i âgo čas. Èncyklapedyčny davednik., Minsk 1988.

Šmataŭ V., *Francysk Skaryna - tɛarɛtyk mastactva*, [u:] *Francysk Skaryna. Sa slaŭnaga gorada Polacka: artykuly, narysy*, Minsk 2017.